

Ómagyar anaforák és a nyelvelmélet

Hegedűs Veronika

MTA Nyelvtudományi Intézet
hegedus@nytud.hu

1 Bevezetés

- Kiindulási pontok:
 1. A generatív nyelvelmélet igen fontos része a főnévi csoportok koreferencia-viszonyait leíró és meghatározó kötéselmélet (mely a mai (standard) magyar adatok leírására is képes).
 2. Az ómagyar kori adatok nem írhatók le a mai magyarra alkalmazható elvekkel.
- A visszaható névmások számos nyelv életében késői fejlemények. A magyarban azt látjuk, hogy anaforikus használatuk még kevésbé általános az ómagyar korban. Az ómagyar adatokban személyes névmásokat is találunk olyan grammatikai kontextusban, ahol a mai magyar adatok és a grammatika elvei alapján visszaható névmást várnánk.
- Lehetséges magyarázatok (úgy, hogy a kötéselveket ne kelljen feladnunk):
 - A visszaható névmás még nem olyan tulajdonságokkal rendelkezik az ómagyar korban, mint ma. (Pl. még nem névmás)
 - DE: tárgyi és datívuszi esetben teljesen megfelel a használat a mainak, vagyis már mindenképp van reflexív használat.
 - Az elvekben megfogalmazott viszonyok mások, azaz mások a a lokálitási viszonyok az ómagyarban
 - Ez utóbbi mellett foglalkozunk állást (a névutós csoportok (PP-k) tulajdonságai alapján)
- Az előadás felépítése:
 - A kötéselmélet
 - A *maga* ómagyar kori használatáról. A PP-k lokális tartományok.
 - Mai magyar adatok és a PP-k sajátosságai.

2 A kötéselmélet

- A grammatika egy fontos része a mondatot alkotó főnévi kifejezések koreferenciaviszonyainak megállapítása, illetve ezen viszonyok értelmezése.
- A generatív nyelvelméletben a koreferenciaviszonyokat meghatározó feltételeket a kötéselmélet írja le (Chomsky 1981; É. Kiss - Szabolcsi 1992).
- referáló kifejezések vs. (személyes) névmások vs. anaforák (visszaható és kölcsönös névmások)

(1) Kötéselvek

- A. Az anaforáknak kötve kell lenniük kormányzó kategóriájukban.
 - B. A személyes névmásoknak szabadoknak kell lenniük kormányzó kategóriájukban.
 - C. A referáló kifejezéseknek szabadoknak kell lenniük.
- (É. Kiss - Szabolcsi 1992:68, (75))

(2) Kötés

- α akkor köti β -t, ha α és β azonos indexet visel, és α vezérli β -t.
(É. Kiss - Szabolcsi 1992:68, (76))

- Az anaforáknak lokálisan kötve kell lenniük = referenciájukat egy szerkezetileg náluk prominensebb vagy velük egyenrangú elem adja meg. Vagyis egy tárgyi visszaható névmás referenciáját az alany adhatja meg, egy határozói szerepű vissza-ható névmás pedig referálhat akár a szerkezetileg prominensebb alannyal, akár a tárggyal azonos objektumra a világban.
- A személyes névmásoknak lokálisan szabadnak kell lenniük = nem lehet velük koreferens főnévi csoport a lokális tartományukban. Vagyis egy tárgyi személyes névmás nem lehet koreferens ugyanannak a tagmondatnak az alanyával, és hasonlóan egy határozói személyes névmás nem kaphatja referenciáját egy nála prominensebb argumentumtól ugyanabban a tagmondatban.

(3) a. János_i látta magát_i a tükörben.

- b. *János_i azt mondja, hogy a gyerekek látták magát_i a tükörben.

(4) a. A lányokat meglepte [_{DP} János_i véleménye önmagáról_i]/[_{DP} János_i önmagáról_i való véleménye].

- b. *A lányokat_i meglepte [_{DP} János véleménye önmagukról_i]/[_{DP} János önmagukról_i való véleménye].¹

(É. Kiss - Szabolcsi 1992:69, (82))

(5) A lányok_i azt hitték, hogy János nem hívja meg őket_{i/j}.

(É. Kiss - Szabolcsi 1992:70, (83))

¹A *maga* és az *önmaga* viszonyáról: Rákosi (2009) meggyőzően érvel amellett, hogy (a mai magyarban) a kettő nem ugyanaz. A *maga* valódi anafora, az *önmaga* részben a tulajdonnevekhez hasonló viselkedést mutat. Én csak a *maga* viselkedését vizsgálom.

- (6) a. *János_i sokat beszélt róla_i.
b. János_i azt mondja, hogy a lányok sokat beszéltek róla_i.
- A kötéselvek az Univerzális Grammatika részei, és többek között a mai standard magyar nyelv adatait is adekváтан leírják. Megfogalmazásuk számos ponton változott az utóbbi évtizedekben.
 - kormányzó kategória = lokális/kötési tartomány
 - Reinhart-Reuland (1993): minden predikátumnak saját kötési tartománya van.
 - A PP-k helyzete az angolban is különös
- (7) a. *I saw me.
b. I saw myself.
- (8) a. Bill found a snake near him.
b. We have a whole week before us.
c. John has left his family behind him.
d. John has a lot of passion in him.

3 *Maga*

3.1 A magyar visszaható névmás eredete

- A magyar nyelv írásos korszakában már kezdettől fogva létezik a *maga* visszaható névmás, használata azonban eltért a maitól.
- Többféle kontextusban is megjelenik, használatát három csoportba sorolhatjuk: 1. anaforikus (reflexív) használat; 2. nyomatékösítő szerep a személyes névmás emfatikus használatakor; illetve 3. 'egyedül' jelentésben (l. Kertész 1911).
- Ez az előadás csak az anaforikus használatot tárgyalja, hiszen ennek van szerepe a kötéselvek érvényesülésében.
- A *maga* szó eredete

(9) **A magyar nyelv történeti etimológiai szótára**

maga: "Magyar fejlemény, alakulásmódja azonban vitatott. – 1. Megszilárdult ragos alakulat: a *mag* főnév birtokos személyragos alakja. Alapszavának eredeti, a magyarból nem adatolható, de a rokon nyelvi megfelelők alapján igazolható 'test' jelentését őrzí. A 'test' → 'maga' jelentésfejlődés más nyelvekben is végbement;" ... "2. A *más*, *ma*, *majd* stb. *ma-* *mo-* névmási tövéből jött létre *-g* nyomósító elemmel (vö. *en-g-em*, *té-g-ed*) és birtokos személyraggal;" ... "Az első magyarázat jóval valószínűbb. – Eredeti funkciójában visszaható névmás lehetett, ebből fejlődhetett nyomósító 'hát, ugyan', valamint 'egyedül' jelentésű határozószóvá. Kötőszóvá fejlődését határozói szerepe segítette elő." "Gyakran használták a *de* kötőszóval együtt;"
(Benkő 1970: 812)

- Sipos (1991:377-380): a magyar nyelv külön életében alakult ki, a legközelebbi rokon nyelvekben nincs megfelelője (ott személyes névmásokat használnak a reflexív jelentésben is); jelentésfejlődés: test → saját test → saját személy; névmássá válását elősegíthette a reflexív jelentésű szerkezetekben való előfordulása;
- G. Varga (1992): A visszaható névmás eredeti funkciója valószínűleg a reflexivitás kifejezése.

3.2 A visszaható névmás az ómagyar korban

- Melyik volt az elsődleges használat? Az első előfordulások:

(10) Halotti Beszéd: Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec.

- → nyomatékosító szerep: *(neki) magának* (de lehetséges anaforaként is értelmezni)

(11) Ómagyar Mária Siralom: ne leg kegulm mogomnak

- → nyomatékosító szerep: *(nekem) magamnak* (kontraszt)
- Vagyis kezdettől fogva megvan a nyomatékosító szerep.
- Angol: *self* nyomatékosító elem (eredetileg melléknév), amely újraelemződött a reflexív részeként (Van Gelderen 1999). Ez a folyamat lezajlott más nyelvekben is, tipológiailag jellemző (Schladt 1999).
- A magyar nyelv írásos korszakában már megvan a *maga* nyomatékosító és anaforikus funkciója is.
- Az ómagyar korszakban már teljesen általános a *maga* visszaható névmás használata tárgyi és részeshatározói szerepben, ha a tárgyi / részeshatározói argumentum ugyan-arra a személyre utal, mint a tagmondat alanya (Kertész 1911).

(12) legottan lehağyta magatt az ağıra muttuatuan magatt alonnų (*JókK 4*)

(13) kiben magamnak jól kellettem (*MünchK Máté III/17*)

- Jókai-kódex: tárgyi és datívuszi esetben mindig a visszaható névmás jelöli a reflexív viszonyt

– tárgyi

- (14) a. Es mikeppen egy d tizenkettewbelewl tewrben magat megakasz-totta (*JókK 01/15-17*)
- b. Es zent kereztnek yegųuel magat ýegezuen (*JókK 06/16*)
- c. Es ez alazatos frater magat aloųtųa uala lenų mendentewl kewsebnek (*JókK 73/03*)

– *-nak/-nek* ragos

- (15) a. Czijnala egij kews cellatt maganak (*JókK 40/21*)
 b. Ew valazta maganak frater Masseust tarsa (*JókK 129/10*)
 c. mert en mondom magamnak (*JókK 32/20*)

– Más esetekben személyes névmást találunk anaforikus használatban

- (16) a. mert vgj uala ewn belewle kijwl (*JókK 10*)
 b. zent ferenc mene zent Jacabot meglatnj: vjuen vele egjnehan tarsokot (*JókK 13*)

- Kései ómagyar kori adatok jelzik, hogy a *maga -n* ragos névmással állva megjelenhet pl. alanyi funkció betöltő (nyomatékos) személyes névmás mellett is (Sipos 1991 említi ezeket az adatokat).

(17) es evnen maga vezen vala magan disciplinat (*MargL 66*)

(18) De enne magam el meegyek veletok (*ÉrdyK 436*)

- Ezek az adatok is a *maga* nyomatékosító szerepének korai meglétét igazolják.
- A későbbi ómagyar kódexekben is megmarad a személyes névmások használata a PP-n belül.

(19) ne akarjátok mondanotok tünnönbennetek (*MünchK Máté III/9*)

(20) Az eleuen zent kereztfat mjndenkoron ev nala vagj ev mellette targja vala (*Margit-legenda*)

(21) ky elhagyottat hozya vezen, tórwent thór (*JordK Máté V.*)

- Az ómagyar korban tehát a PP-ken belül nincs / ritkán van *maga* visszaható használatban; de később egyre terjed a használata.
- Ómagyar vs. mai magyar: a különbség nem a névmás kategóriájában van, hanem a PP-k tulajdonságaiban. A névutók még nem grammatikalizálódtak.
- A névutók grammatikalizálódásával átalakul a PP belső szerkezete, és megváltoznak a kötéselmélet szempontjából releváns tartományok.
- Rákosi (2010) rámutat azonban, hogy a mai magyarban is van némi variáció a reflexívek használatában.

4 Az ómagyar és a mai magyar

- Rákosi (2009, 2010): a mai magyarban is találunk a 2. alatt tárgyalt angol adatokhoz hasonló adatokat; de az angoltól eltérően a magyarban az anafora a preferált (és gyakoribb) (példák: Rákosi 2010)

(22) John_i saw a snake near him_i/himself_i.

(23) a. *János_i látott egy kígyót mellette_i.
b. János_i látott egy kígyót maga_i mellett.

(24) a. Láttam egy kígyót mellettem.
b. Láttam egy kígyót magam mellett.

- Rákosi (2010): az angolban, ha a P az ige argumentuma, csak a reflexív grammatikus; a magyarban, csak akkor jó a névmás, ha a PP-t valódi helyhatározóként értelmezzük (példák: Rákosi 2010)

(25) a. John gave the snake to *him_i /himself_i .
b. John looks after *him_i /himself_i

(26) a. Nem hoztam *velem / magammal kabátot.
b. Magam mögött / *mögöttem hagy-t-am a múltat.

(27) a. Éreztem a kígyókat körülöttem.
b. Éreztem a kígyókat magam körül.

- Rákosi (2010): azok a magyar nyelvi beszélők, akik elfogadják a személyes névmásos adatokat, birtokos szerkezetként újraelemzik a PP-t. A visszaható névmás gyakoribb, mert az ige és a (predikatív) PP komplex predikátumot alkotnak, és ezért egy lokális tartományba tartoznak.

- Az ómagyar adatok nem teljesen így viselkednek: a visszaható névmás használati köre (mint láttuk) szűkebb.

- Javaslat: A PP szerkezete még más, a birtokos DP-hez inkább hasonló, ezért saját lokális tartománynak számít a kötéselvek szempontjából.

- A PP-k maitól eltérő viselkedését más adatok is bizonyítják: a birtokoshoz hasonló, kétszeresen jelölt kifejezésben is megjelennek az ómagyar kódexekben. Hegedűs (2010): a névutók a grammatikalizáció köztes fázisában vannak, ezért más a PP-k szerkezete.

(28) a. Sokak felet (*JókK 114*)
b. minden-nek felett-e (*JókK 79*)

- Ez a tulajdonságuk is birtokosi / főnévi eredetükkel magyarázható: a főnévi jelleg még nem tűnt el teljesen.

- A névmások viselkedése is magyarázható, ha feltételezzük, hogy birtokosi DP jellegük abban is őrződik, hogy saját lokális tartományt alkotnak.

- Ez felveti a kérdést, hogy az a dialektus, amelyben a mai, nem anaforát tartalmazó adatok elfogadhatók, vajon tényleg annyira archaikus-e, és a névutók szerkezete jobban őrzi-e főnévi jellegét, mint a standard.

5 Összegzés

- Az ómagyar adatok és a kötéselvek látszólagos ellentmondása feloldható, az elmélet feladása nélkül.
- A *maga* visszaható névmás az ómagyar korban, de használati köre korlátozottabb, mint ma.
- A PP belső szerkezete még őrzi az eredeti birtokos szerkezet bizonyos vonásait, ezért saját lokális tartomány az ómagyar korban, így személyes névmásokat találunk felsőbb argumentumokkal koreferéns szerepben.
- A PP belső szerkezete átalakulóban van, a P főnévi jellege halványul a grammatikalizáció során, ezzel párhuzamosan a visszaható névmások használata terjed.
- A mai magyar variációt is a PP (és a predikátumok) tulajdonságaival magyarázhatjuk.
- További kérdések: Hogyan terjed a visszaható *maga* az ómagyar kor végén és később a PP-ben? Hogyan szorul vissza a személyes névmás? Együtt jár-e ez más változással a PP-k tulajdonságaira nézvést? Mi történik a *maga* többi használati körében?

Hivatkozások

- Benkő Loránd 1970. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II.* Akadémiai Kiadó: Budapest.
- Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding.* Foris: Dordrecht.
- É. Kiss Katalin - Szabolcsi Anna 1992. "Grammatikaelméleti bevezető". In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 21-77.
- Gelderen, Elly van (1999) "Bound pronouns and non-local anaphors: The case of Earlier English" In: Z. Frajzngier - T. S. Curl (szerk.) *Reflexives: forms and functions.* Amsterdam: John Benjamins, 187-225.
- G. Varga Györgyi 1992. "A névmások". In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó: Budapest, 455-569.
- Hegedűs Veronika 2010. 'A névutós kifejezés'. *Mondattani jelenségek a Jókai-kódexben.* MTA Nyelvtudományi Intézet. 2010. február 4.
- Kertész Manó. 1911. "Maga". *Magyar Nyelv* 7: 5-15.
- Rákosi György 2009. Én, magam, önmagam. In Maleczki Márta - Németh T. Enikő (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII. Modellekek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében.* Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék. 179-196.
- Rákosi György 2010. 'Locative binding in Hungarian.' Workshop on Peculiar Binding Configurations University of Stuttgart. Előadás handout letölthető: http://ieas.unideb.hu/admin/file_2949.pdf
- Reinhart, Tanya - Eric Reuland. 1993. "Reflexivity". *Linguistic Inquiry* 24:4, 657-720.
- Schladt, Mathias 1999. "The typology and grammaticalization of reflexives". In: Z. Frajzngier - T. S. Curl (szerk.) *Reflexives: forms and functions.* Amsterdam: John Benjamins, 103-124.
- Sipos Pál. 1991. "A névmások". In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó: Budapest, 353-400